

«الغری» و «درة النجف» نخستین نشریات فارسی چاپ نجف اشرف

۱۳۲۷-۱۳۲۸ ه. ق

معین‌الدین محرابی

آخرین روزهای حیات خویش را می‌گذراند رسید. پنج‌روز پس از امضای قانون اساسی، مظفرالدین‌شاه در تاریخ ۱۹ ذی‌قعدة ۱۳۲۴ ه. ق درگذشت و پسرش محمدعلی که ولیعهدی پدر را برعهده داشت به سلطنت رسید.

محمدعلی شاه که در آغاز با مشروطه همراهی داشت، بعدها در برانداختن مشروطه تلاش‌های زیادی کرد به گونه‌ای که در ۲۳ جمادی‌الاول سال ۱۳۲۶ ه. ق مجلس را به توپ بست و آن را منحل نمود.

با به توپ بستن مجلس، روحانیون نجف عکس‌العمل نشان داده و در دو گروه موافق و مخالف مشروطه، به ایفای نقش پرداختند. جمعی از علماء، آخوند ملا محمدکاظم خراسانی معروف به آخوند خراسانی^۱ را که یکی از مدافعان سرسخت مشروطه بود همراهی می‌کردند و جمعی دیگر نیز با آقا سیدمحمدکاظم طباطبایی یزدی^۲ که مخالفت سرسختی با

اشاره:

از انتشار کاغذ‌خبر، اولین روزنامه فارسی‌زبان چاپ ایران، که در سال ۱۸۳۷ م. چاپ شد حدود ۱۶۳ سال می‌گذرد. اما انتشار اولین نشریه فارسی زبان چاپ خارج از کشور یعنی اخبار هندوستانی چاپ کلکته نزدیک به دو قرن پیش باز می‌گردد.

دو مجله فارسی زبان الغری و درة النجف در سال ۱۳۲۷ ه. ق در شهر نجف اشرف چاپ و منتشر شدند.

پیش از آنکه بخواهیم به معرفی این دو مجله بپردازیم، لازم است این نکته را یادآوری کنیم که الغری و درة النجف در شمار جراید مدافع مشروطه به‌شمار می‌آیند و زمان انتشار آنها همزمان با استقرار مشروطه در ایران - پس از استبداد صغیر- و برپایی مشروطه در عثمانی بوده است. از این رو برای درک بهتر شرایط زمانی انتشار این دو مجله، لازم است ابتدا مطالبی به اختصار پیرامون این دوره تاریخی گفته شود.

مشروطه در ایران

پافشاری آزادیخواهان در برقراری مشروطه، سرانجام مظفرالدین‌شاه را برآن داشت تا در تاریخ ۱۴ جمادی‌الثانی

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
چونکه برداشت سن در باب اول از جمله الغری که برض
مستقرین عظام رسید درین اینطلب بود که تمدن را باندین بلازمه
وضاحت دانبه است و تکبک بین این دو شده و هرگز نخواهد
۱۳۲۴ ه. ق (پنجم اوت ۱۹۰۶ میلادی)
فرمان مشروطیت را صادر کند که نتیجه آن
افتتاح مجلس شورای ملی در ۱۸ شعبان
۱۳۲۴ ه. ق بود. پس از برقرار شدن
مجلس، تهیه و تنظیم قانون اساسی در
صدر امورکاری مجلس قرار گرفت و پس
از تهیه شدن متن آن، در تاریخ ۱۴ ذی‌قعدة
همان سال به امضای مظفرالدین شاه که

مشروطه نشان می‌داد همراه بودند. گفته شده است که یکی از زمینه‌های اختلاف میان علمای نجف، فتوایی بوده که پیرامون مجلس و مشروطه صادر گردیده و آخوند ملامحمد کاظم خراسانی به نمایندگی از علمای نجف آن را امضا کرده و حال آنکه آقا سید محمد کاظم طباطبایی یزدی از امضا و تأیید آن خودداری کرده است.

بخشی از فتوای یادشده که در ذیل آمده است اختلاف میان علمای نجف را دامن زده است:

قیام بر علیه مجلس به منزله قیام بر علیه احکام دین مبین اسلام است و بر مسلمانان واجب می‌باشد در کنار مشروطه بایستند بدون آنکه جنبشی علیه آن نمایند.^۲

لازم به توضیح است، شکاف و دوگانگی که میان روحانیت نجف پدید آمده بود آنچنان عمیق بود که به اختلاف میان مردم کوچه و بازار نجف نیز کشیده شد.^۴

آخوند خراسانی و دو تن از علمای نجف، یعنی حاج شیخ عبدالله مازندرانی و حاج میرزا حسین حاج میرزا خلیل از این نیز فراتر رفته، فتوایی را که به محارب بودن محمدعلی شاه اشارت داشت صادر نمودند. در این فتوا آمده است:

همت در دفع این سفاک جبار [محمدعلی شاه] و دفاع از نفوس و اعراض و اموال مسلمین از اهم واجبات و دادن مالیات به گماشتگان او از اعظم محرمات و بذل جهد در استحقاق و استقرار مشروطیت به منزله جهاد در رکاب امام‌زمان ارواحنا فداه است و سرموئی مخالفت و مسامحه به منزله خذلان و محاربه با آن حضرت صلوات‌الله و سلامه علیه است. اعاذالله المسلمین من ذلک ان شاء الله.^۵

یحیی دولت‌آبادی در اشاره به پیدایی اختلاف میان علمای نجف گوید:

حجج اسلام نجف اشرف، با اینکه شاه برای آنها دسته مخالف در نجف ساخته و

■ در مدت دوسالی که از اعلام مشروطیت در ایران می‌گذشت، جراید رسمی عثمانی مطلبی در این خصوص انتشار ندادند ولی همزمان با به توپ بسته‌شدن مجلس، بسیاری از جراید کشور عثمانی به درج خبر آن پرداختند.

مشروطیت در عثمانی که به تاریخ جمادی‌الثانی سال ۱۳۲۶ ه. ق اتفاق افتاد، مورد غضب محمدعلی شاه و نامهربانی حاکمان عثمانی در نجف اشرف بود و این در حالی بود که آقا سید محمد کاظم یزدی و پیروانش مورد حمایت دو دولت ایران و عثمانی بودند. وقتی که مشروطیت در عثمانی اعلام شد و به این مناسبت جشن و شادی امپراتوری عثمانی را فراگرفت، عامل مهمی برای پشتیبانی از آخوند خراسانی و هوادارانش پدید آمد و به تضعیف هواداران سید کاظم یزدی انجامید.

به هنگام اعلام مشروطه عثمانی، در نجف [...] هواداران یزدی در گوشه‌ای پناه بردند و فضا برای جولان دادن هواداران خراسانی باز شد [...] بگونه‌ای که در همان ایام] ثریا یک از پیشوایان اتحادی‌ها^۱ نیز به نجف مسافرت کرد و با خراسانی در یکی از مدارس دینی اجتماع نمود.^{۱۱}

در حدود ۹ ماه پس از استقرار مشروطیت در عثمانی، سلطان عبدالحمید خان دوم از سلطنت عزل و در روز هفتم ربیع‌الاول ۱۳۲۷ ه. ق سلطان محمد پنجم «رشاد» (۱۳۲۷-۱۳۳۷) در مجلس عثمانی مراسم تحلیف را به جا آورد^{۱۲} و نزدیک به چهار ماه پس از مراسم تحلیف سلطان محمد پنجم، یعنی در تاریخ جمادی‌الثانی ۱۳۲۷ ه. ق محمدعلی شاه از قدرت برکنار شد و دوباره مشروطیت پس از یک دوره استبداد صغیر به ایران بازگشت.

یاران آخوند خراسانی و انتشار چند مجله در نجف

استقرار مشروطیت در ایران و عثمانی

به دادن سالی چند هزار تومان به آقا سید کاظم یزدی به عنوان مال‌الاجاره املاک و عمارات دولتی تهران [اقدام نموده و بدین طریق] می‌خواهد تا نماز او در این عمارت‌ها صحیح باشد [و] او را سر دسته مخالفین نجف قرار داده، با وجود این [علمای نجف] نیکو به وظیفه خود رفتار و در کمال استقلال، مملکت اسلامی را حمایت می‌نمایند.^۶

مشروطه در عثمانی

در مدت دوسالی که از اعلام مشروطیت در ایران می‌گذشت، جراید رسمی عثمانی مطلبی در این خصوص انتشار ندادند^۷ ولی همزمان با به توپ بسته‌شدن مجلس، بسیاری از جراید کشور عثمانی به درج خبر آن پرداختند که احتمالاً این مورد اخیر با نظر سلطان عثمانی صورت گرفته است که در این باره می‌توان گفت، نوعی همزبانی و همدلی میان سلطان عثمانی عبدالحمید خان دوم (۱۲۹۳-۱۳۲۷) و محمدعلی شاه وجود داشته است.

لازم به توضیح است که نظام مشروطه در کشور عثمانی دوبار برقرار شده است. نخست سی سال پیش از برقراری مشروطه در ایران (بین سال‌های ۱۸۷۶-۱۸۷۸ م) و سپس دو سال پس از قیام مشروطه در ایران.^۸

به عبارت دیگر، قانون اساسی عثمانی که در تاریخ ۱۳ رجب ۱۲۹۳ ه. ق نوشته شده ولی معمول نگشته بود، در جمادی‌الثانی ۱۳۲۶ ه. ق مجری شده و سلطنت مشروطه مجدداً استقرار یافته است.^۹

آخوند خراسانی تا پیش از استقرار

آنچنان بر شکوه و جلال آخوند خراسانی افزوده بود که جمعی از شاگردان و پیروان او مترصد این نکته می‌شوند که از فرصت به‌دست آمده استفاده کنند و با انتشار مجله به اعتلای مشروطیت و پیوند میان تدین و تمدن پردازند. در نتیجه ششماه پس از خلع قدرت از محمدعلی شاه، نخستین مجله فارسی چاپ نجف با عنوان القری در تاریخ ذیحجه ۱۳۲۷ هـ. ق انتشار می‌یابد و آنگاه که این مجله پس از دوشماره توقیف می‌شود، در تاریخ ۲۰ ربیع‌الاول ۱۳۲۸ هـ. ق مجله دیگری با نام درةالنجف جایگزین آن می‌شود.

نگارنده این سطور تلاش دارد تا ضمن معرفی القری و درةالنجف که از جمله جراید فارسی چاپ خارج، در عصر مشروطه به‌شمار می‌آیند، نگاهی اجمالی نیز به محتوای این دو مجله داشته باشد. اما پیش‌تر لازم است به بیان این مطلب بپردازد که شاگردان و پیروان آخوند خراسانی همزمان با انتشار نخستین شماره مجله درةالنجف که در ربیع‌الاول ۱۳۲۸ هـ. ق منتشر شده است، دو مجله دیگر نیز منتشر کرده‌اند که یکی عربی و دیگری فارسی بوده است. این دو مجله عبارتند از:

العلم (عربی): مجله العلم توسط سیدهبه‌الدین شهرستانی که از شاگردان آخوند خراسانی بود، از ربیع‌الاول ۱۳۲۸ شروع به انتشار نمود.^{۱۳}

محیط طباطبایی درباره این مجله گوید: «باید دانست القری فارسی در نجف و جانشین آن درةالنجف فارسی، مانند مجله عربی‌العلم که سیدهبه‌الدین شهرستانی در همان نجف انتشار می‌داد با نفوذ آخوند ملاکاظم خراسانی و قدرتی و موقعیتی که در مبارزه [با] استبداد و [دفاع از] مشروطه نصیب او شده بود بی‌ارتباط نبود.»^{۱۴}

نجف (فارسی): مجله هفتگی نجف در راستای اندیشه‌های آخوند خراسانی و

مشروطه‌خواهان از تاریخ ۱۱ ربیع‌الثانی ۱۳۲۸ شروع به انتشار نمود. مدیریت روزنامه با سیدمسلم زاون‌زاده و شیخ حسین تهرانی بود و قدرمسلم این است که مدت ۳ سال انتشار یافته است.^{۱۵}

القری^{۱۶}

آقا محمد محلاتی^{۱۷} از علمای روشنفکر و از مریدان و شاگردان آخوند خراسانی که به آزادی و تحول اندیشه و نیز ترقی مسلمانان علاقه خاصی نشان می‌داد در سال ۱۳۲۷ هـ. ق به همراه دوست آزاداندیش خود حاج شیخ حسین صحاف/اصفهانی^{۱۸} که وی نیز از یاران آخوند خراسانی بشمار می‌آمد، اقدام به انتشار مجله «القری»^{۱۹} نمود که نخستین

دوم در ۳۲ صفحه، ۱۸ صفراالمظفر ۱۳۲۸ هـ. ق نشر شده است.

القری مجله‌ای است اصلاحی در دفاع از دین و اسلام و تطبیق دین و دانش. قیمت اشتراک در کشور عثمانی دو مجیدی و در ایران ۲۵ قران و در سایر کشورها ۱۲ فرانک. ۲۰ این در حالی است که محمد صدرهاشمی در کتاب تاریخ جراید و مجلات ایران در خصوص این مجله به اشتباه گوید:

مجله القری به مدیری و نویسندگی آقا محمد محلاتی و ناشر آن حاج شیخ حسین اصفهانی. در نجف اشرف تأسیس و در سال ۱۳۲۸ هـ. ق منتشر گردیده است. از مجله القری بیش از یک شماره منتشر نشده و به علت مخالفت با قانون مطبوعات، دولت عثمانی آن را

■ القری و درةالنجف در شمار جراید مدافع مشروطه به‌شمار می‌آیند و زمان انتشار آنها همزمان با استقرار مشروطه در ایران - پس از استبداد صغیر- و برپایی مشروطه در عثمانی بوده است.

■ القری مجله‌ای است اصلاحی در دفاع از دین و اسلام و تطبیق دین و دانش.

توقیف و از انتشار آن جلوگیری نموده است. پس از توقیف مجله، به عوض القری مجله دیگری با همان سبک و روش به‌نام «درةالنجف» در ربیع‌الاول سال مذکور انتشار یافته و...^{۲۱}

منابع دیگر نیز به پیروی از تاریخ جراید و مجلات ایران، زمان انتشار این مجله را سال ۱۳۲۸ هـ. ق اعلام نموده و یادآور شده‌اند که بیش از یک شماره انتشار نیافته است. واضح است که اساس سخن صدرهاشمی در تاریخ جراید و مجلات ایران، استوار بر مطلبی است که در شماره نخست مجله درةالنجف درج گردیده که گوید: مجله القری به‌واسطه اتهام مخالفت با قانون مطبوعات، پس از طبع و نشر یک جزء آن از طرف حکومت محلیه در عهده توقیف و تعطیل در آمد.^{۲۲}

مجله فارسی چاپ نجف به‌شمار می‌آید. مدیریت و نویسندگی مجله را آقا محمد محلاتی برعهده داشت و ناشر آن نیز حاج شیخ حسین صحاف اصفهانی بود. از این مجله بیش از دو شماره انتشار نیافت و نگارنده این‌سطور نیز فقط به شماره دوم آن دسترسی داشته است.

مرتضی مدرسی چهاردهی در مقاله کوتاه و موجزی که با عنوان «نخستین مطبوعات فارسی در عراق» تألیف نموده در اشاره به این مجله گوید:

القری، مجله فارسی. شماره اول در ۶۲ صفحه مورخ ذیحجه ۱۳۲۷ هـ. ق و چاپ نجف اشرف در چاپخانه علوی. صاحب و مدیر آقا محمد محلاتی و صاحب امتیاز حاج شیخ حسین صحاف/اصفهانی مدیر کتابخانه. شماره

عبارت فوق، حکایت از توقیف یک شماره این مجله دارد و نه انتشار فقط یک شماره. بنابراین می‌باید پس از عبارت «پس از طبع و نشر» مکتبی کوتاه انجام گیرد و یا ویرگولی قرار داده شود که در این صورت، متن فوق‌الذکر چنین خوانده می‌شود: «پس از طبع و نشر، یک جزء آن از طرف حکومت محلیه در عهده توقیف و تعطیل درآمد».

شماره دوم مجله القری در تاریخ ۱۸ صفرالمظفر ۱۳۲۸ ه. ق، در قطع خشتی (۱۳×۱۹ سانتیمتر) و چاپ سربی روی کاغذگاهی به چاپ رسیده است. صفحات آن از صفحه ۶۵ تا ۹۶ را شامل می‌گردد که دربرگیرنده فقط دو مقاله است یکی با عنوان «مقدمه دوم» و دیگری با عنوان «مقدمه شریفه واجبه».

مقاله‌ای با عنوان «لالی‌المربوطه فی وجوب المشروطه» در مجله القری درج گردیده که نام نویسنده آن اعلام نشده است. مجله دره‌النجف در اشاره به این مقاله گوید:

لئالی‌المربوطه فی وجوب المشروطه، در اثناء درج آن در مجله القری، در بوشهر به همت اسلام پرستانه جناب مدیر محترم مظفری آقامیرزا علی آقا شیرازی^{۲۳} دام توفیقه از طرف حکمران آن حدود جناب دریابگی دام‌اقباله طبع و نشر شد و تغییر اسم مجله [از «القری» به «دره‌النجف»] موجب گردید که از طبع بقیه آن کتاب مستطاب اغماض شود.^{۲۴}

شیخ آقا بزرگ تهرانی در کتاب الذریعه در اشاره به این کتاب که البته اندک تغییری

■ آقا محمد محلاتی از علمای روشن‌فکر و از مریدان و شاگردان آخوند خراسانی که به آزادی و تحول اندیشه و نیز ترقی مسلمانان علاقه خاصی نشان می‌داد در سال ۱۳۲۷ ه. ق به همراه دوست آزاداندیش خود حاج شیخ حسین صحاف‌اصفهانی که وی نیز از یاران آخوند خراسانی بشمار می‌آمد، اقدام به انتشار مجله «القری» نمود که نخستین مجله فارسی چاپ نجف به‌شمار می‌آید.

نویسندگان مجله القری

اگر چه نویسندگان مقالات مجله القری نامعلوم مانده‌اند ولی مسلم است که مباحث اساسی مندرج در آن به قلم شاگردان و پیروان آخوند خراسانی است که از آن جمله‌اند آقا محمد محلاتی و پدرش شیخ اسماعیل محلاتی.

۱. آقا محمد محلاتی (۱۲۹۵ - ۱۳۳۷ ه. ق) علاوه بر نوشتن مقالاتی در مجله القری و پس از آن در مجله دره‌النجف، سردبیری این دو مجله را برعهده داشت. از وی کتاب گفتار خوش یارقلی در دو مجلد به جای مانده که پس از وفات وی به سال ۱۳۴۵ ه. ق در نجف اشرف به چاپ رسیده است.

۲. شیخ اسماعیل محلاتی (پدر آقا محمد محلاتی) (۱۳۴۳ ه. ق) از وی

باشیم.

نخستین مقاله این مجله که عنوان «مقدمه دوم»^{۲۶} بر آن نهاده شده بیانگر این مطلب است که تلفیق میان تمدن و تدین لازم است و ترویج و تعمیم آن نیز جز با تکیه بر آرای مردم و رعایت قانون میسر نخواهد شد.

دومین مقاله با عنوان «مقدمه شریفه واجبه»^{۲۷} که احتمالاً بخشی از «لئالی‌المربوطه فی وجوب المشروطه» است به بررسی سلطنت استبدادی و مشروطه می‌پردازد و پیرامون برتری مشروطه بر استبداد مطالبی بیان می‌کند و ضمن آن یادآور می‌شود: «مشروطیت سلطنت تقییدی است در کیفیت استیلای سلطان بر مملکت و قصر تصرفات اوست در امور ملکیه بر هر تصرفی که صلاح اهل مملکت در آن بوده باشد از روی شور امنای آنها، دخلی به مذهب اهل آن مملکت ندارد، مسلم باشند یا کافر، عادل باشند یا فاسق».^{۲۸}

در جای دیگری از این مقاله، در حمایت از فرمان‌های علمای مدافع مشروطه آمده است: «حضرات آیات الله که به وجوب مشروطیت حکم فرموده‌اند نه آن است که به امر مجملی حکم فرموده باشند، بلکه مشروطیت در پیشگاه نظر انور آنها مفصل و مشروح است و از هیچ نکته از نکات آن غافل نیستند و به خوبی در نزد آنها روشن و آشکار است که جاری شدن مشروطیت با لوازم واقعی آن در ایران از روی راستی [و] بدون خیانت باعث آبادی ملک و ملت و نفوذ احکام و اجرای آنها در مجاری خود خواهد شد».^{۲۹}

توقیف مجله القری و تغییر نام آن به دره‌النجف

مجله فارسی القری که اولین شماره آن در آخرین ماه سال ۱۳۲۷ ه. ق یعنی در ذیحجه انتشار یافته بود، پس از دو ماه دومین شماره آن در ۱۸ صفرالمظفر ۱۳۲۸ ه. ق انتشار یافت که بلافاصله با حکم تعطیل و توقیف مواجه شد و دلیل

در عنوان آن دیده می‌شود، نام نویسنده را متذکر شده و گوید: «لالی‌المربوطه فی بیان حقیقه‌المشروطه و تأییده، تألیف شیخ اسماعیل بن ملامحمد علی محلاتی، چاپ بندر بوشهر به سال ۱۳۲۷ ه. ق ۵۹ ص»^{۲۵}

اهداف و آرمان‌های ناشران مجله القری آنچه از شماره دوم مجله القری برمی‌آید گویای این مطلب است که اهداف و آرمان‌های ناشران این مجله، ایجاد تلفیق میان تدین و تمدن؛ احترام به قانون و بالاخره لزوم استقرار مشروطه در ایران بوده است.

جهت آشنایی بیشتر با این اهداف و آرمان‌ها، لازم است نگاهی به شماره دوم مجله القری و دو مقاله مندرج در آن داشته

توقیف نیز اتهام مخالفت با قانون مطبوعات عثمانی عنوان شده است.

آنچه از شماره دوم این مجله بر می آید مطلبی که دال بر اهانت و یا بی حرمتی به شخص یا اشخاص شده باشد و یا افشای اسراری صورت گرفته باشد دیده نمی شود از این رو فقط می توان احتمال داد که مجله بدون اجازه حکومت محلی منتشر شده و شاید دلیل توقیف نیز همین باشد. آنچه این احتمال را به یقین نزدیک می کند، این نکته است که مجله بلافاصله تغییر نام داده و از ماه بعد یعنی از ۲۰ ربیع الاول ۱۳۲۸ ه. ق با نام *درة النجف* و با همان سبک و سیاق سابق دوباره انتشار می یابد.

در پشت جلد نخستین شماره *درة النجف* دلیل توقیف و تغییر نام چنین بیان شده است:

اخطار: خاطر مشترکین عظام و قارئین کرام را مسبوق می دارد، مجله *الغری* به واسطه اتهام مخالفت با قانون مطبوعات، پس از طبع و نشر، یک جزء آن از طرف حکومت محلیه در عهده توقیف و تعطیل در آمد تا آنکه در محکمه جزاء برائت ذمه اداره از اتهام ارتکاب خلاف قانون واضح و مبرهن گردید و چون در ضمن ایام تعطیل و توقیف از طرف مشترکین و دوستان کتبا و شفاهاً از اداره درخواست نمودند که لفظ «*الغری*» به واسطه قلت استعمال در محاوره و مخاطبه فارسی زبانان در اذهان کثیری از آنان خالی از غرابت نیست و اگر تبدیل به اسمی شود که با ذهن عموم مأنوس باشد اولی و اُصوب خواهد بود، لذا بر حسب صلاحدید جمعی از اعلام دامه برکاتهم مجله *الغری* را به *درة النجف* مرسوم نموده مجدداً [...] به حضور مستصرف پاشا حکمران کربلای معلا تقدیم داشته، استدعای امضای «*درة النجف*» را از مقام منیع متصرف نموده مقرون به اجابت و ممضی و مقبول افتاد.

از مشترکین عظام رجاء عفو از تعطیل مجله *الغری* را داشته و امیدوار بحول و قوه الهی عز اسمہ چنانیم که داعیان را به

اداء وظیفه همراه در تصنیف و تألیف و طبع و نشر مجله مبارکه «*درة النجف*» بدون هیچ عائق و مانعی موفق و مسدد بدارد.

درة النجف^۳

شماره اول مجله *درة النجف* در تاریخ ۲۰ ربیع الاول ۱۳۲۸ ه. ق یعنی یک ماه پس از توقیف دومین شماره مجله *الغری* منتشر شده است. احتمال اینکه از مجله *درة النجف* بیش از هشت شماره انتشار نیافته باشد^{۳۱} هرچند آخرین شماره ای که ما خود رویت نموده ایم شماره شش است که در شعبان ۱۳۲۸ به طبع رسیده است.

مشخصات *درة النجف*

قطع: خشتی کوچک (۱۳×۱۹ سانتیمتر)

نوع کاغذ: کاهی

نوع چاپ: سربی

قیمت: ۲ مجیدی

ترتیب انتشار: ماهانه

چاپخانه: مطبعه علوی (از شماره شش: مطبعه جبل المتین)

محل چاپ: نجف

محرر و مؤلف (مدیر و سردبیر): آقا محمد محلاتی

نشر دهنده (صاحب امتیاز و ناشر):

حاج شیخ حسین اصفهانی

به همت: آیه الله زاده آقا میرزاهادی (فرزند ارشد آخوند خراسانی)

در شماره چهار و پنج مجله *درة النجف* که در ماه رجب ۱۳۲۸ ه. ق انتشار یافته (صفحه ۲۱۰-۲۱۲) ذیل «باب التقریظ و الانتقاد» نامه ای درج گردیده که اگرچه نام نویسنده آن مذکور نیفتاده ولی در معرفی دو تن از اصلی ترین گردانندگان مجله بسیار ارزشمند است:

خدمت ذی مکرمات جناب مستطاب شریعت ماب حاوی الفروع و الاصول، جامع المعقول و المنقول، آقای محمد محلاتی مؤلف مجله «*درة النجف*» زیدت افاضاته، به همت والای حضرت ملاذ الانام کھف الاسلام والمسلمین

آیه الله زاده آقا میرزا مهدی دام ظلّه العالی [فرزند ارشد آخوند خراسانی] وصول گرامی مجله *درة النجف* که جدیداً از مشرق قبه الاسلام طالع و ساطع گردیده بی نهایت خاطر این داعی بی مدعا را قرین انبساط داشته^{۳۲}

تاریخ انتشار و تعداد صفحات هر شماره:

ش ۱ (۲۰ ربیع الاول ۱۳۲۸): صص ۶۴-۱

ش ۲ (ربیع الثانی ۱۳۲۸): ۹۲-۶۵

ش ۳ (۲۰ جمادی الاول ۱۳۲۸): ۱۴۰-۹۳

ش ۴-۵ (غره رجب ۱۳۲۸): ۲۱۲-۱۴۱

ش ۶ (اواسط شعبان ۱۳۲۸): ۲۵۲-۲۱۳

روی جلد تمامی شماره های مجله با حروف درشت عنوان مجله درج گردیده و سال انتشار مجله (یعنی سال ۱۳۲۸) نیز با حروف کوچک تری در همراهی عنوان قرار گرفته است. در سه طرف عنوان مجله نیز آیاتی از قرآن درج شده است. در قسمت بالا، آیه «وَنَا دَبَّاهُ مِن جَانِبِ الطُّورِ الْأَيْمَنِ»^{۳۳} و در طرفین نام مجله نیز به صورت عمودی آیه «فَلَمَّا أَتَاهَا نُودِيَ مِن شَاطِئِ الْوَادِ الْأَيْمَنِ فِي الْبُقْعَةِ الْمُبَارَكَةِ»^{۳۴} قرار گرفته است. بخشی از این آیه در طرف چپ «فَلَمَّا أَتَاهَا نُودِيَ مِن شَاطِئِ» و بخش دیگر «الْوَادِ الْأَيْمَنِ فِي الْبُقْعَةِ الْمُبَارَكَةِ» در طرف راست درج گردیده است.

در زیر عنوان مجله، این عبارت دیده می شود: «مجله ای است دینی و ادبی از منافع عامه بحث می کند» و سپس «همراه یک جزء طبع و توزیع می شود. محرر و مؤلف: آقا محمد محلاتی».

کمی پایین تر این عبارات مندرج است:

وجه اشتراک ۲ مجیدی، قیمت در همه جا سلفاً گرفته می شود. عنوان مکاتبات: نجف اشرف، اداره *درة النجف*؛ تلفرافی: نجف، *درة النجف*؛ اداره در حک و اصلاح لوايح و مکاتیب مجاز و مختار

خواهد بود؛ محل توزیع: قرائتخانه مبارکه؛ وصول وجوه اشتراکیه بدون مهر اداره مسرود؛ نشردهنده: حاجی شیخ حسین اصفهانی مدیر قرائتخانه^{۳۵}

روش مجله که در شماره اول «دینی و ادبی» ذکر گردیده و عنوان «سیاسی» نیز در شماره ششم مجله بدان افزوده شده بود اینگونه عنوان شده بود: «مجله‌ای است دینی، ادبی، سیاسی (که) از منافع عامه بحث می‌کند». در این خصوص باید گفته شود که در پشت جلد شماره چهار و پنج (رجب ۱۳۲۸) به این نکته اشاره گردیده که مجله درة النجف از شماره شش سبغه و سیاق سیاسی نیز به خود خواهد گرفت:

خاطر قارئین کرام و مشترکین عظام را مسبوق می‌دارد، مجله درة النجف تاکنون برحسب قانون نمی‌توانست تعرض به امور سیاسی و وقایع مهمه نماید ولی از جزو ششم به واسطه تقدیم مدیرمسئول قانونی، متعرض سیاسیات و نگارش وقایع و اخبار مهمه خارجه و داخله مملکت اسلامیّه خاصه ایران خواهد شد و در نقلیات، معروفیت اشخاص و واقعه‌نگار در اداره کافی است.

نویسندگان مجله درة النجف

اگر چه نام نویسندگان مجله درة النجف همانند مجله الغری نامعلوم مانده است با این حال واضح روشن است که این مقالات توسط شاگردان و پیروان آخوند خراسانی نوشته شده است.

در شمار نویسندگان مجله درة النجف علاوه بر آقا محمد محلاتی و پدرش شیخ اسماعیل محلاتی که پیشتر و در ذیل «نویسندگان مجله الغری» از آنان یاد شده است، باید از شیخ آقا بزرگ تهرانی صاحب الذریعه نیز یاد کنیم.

در کتاب الذریعه در شمار آثار شیخ آقا بزرگ تهرانی، ترجمه فارسی کتاب المدینة والاسلام تألیف محمد فرید وجدی به ثبت رسیده است.^{۳۶} صاحب الذریعه در این خصوص اذعان دارد که ترجمه فارسی المدینة والاسلام تألیف

محمد فرید وجدی را که قسمتی از آن در مجله درة النجف به چاپ رسیده، حسب امر شیخ اسماعیل محلاتی انجام داده است.^{۳۷}

لازم به یادآوری است در مجله درة النجف ترجمه‌ای با عنوان «آثار تمدن اسلامی» به چاپ رسیده که نام مترجم قید نگردیده است.^{۳۸} احتمال می‌رود این اثر همان باشد که توسط شیخ آقا بزرگ تهرانی ترجمه شده است.

و بالاخره اینکه، پاسخ به عرض حال یکی از پیشوایان جعفری مذهبیاں بخارا که توسط حجت الاسلام آقای شریعت/اصفهانی انجام گرفته، یکی از مواردی است که نام نویسنده آن به صراحت معلوم گردیده است.^{۳۹} غیر از موارد فوق‌الذکر، اطلاع دیگری

تلفیق میان تدین و تمدن را تبلیغ نموده است، چیزی که از آن هنگام به بعد علی‌رغم مخالفت‌هایی که با این تلفیق صورت گرفته، بخشی از روحانیت شیعه با آن همراهی نشان داده و وظیفه دفاع از آن را نیز برعهده گرفته است.

لازم به توضیح است باورها و اندیشه‌های ارائه شده توسط این مجله، بعدها توسط بخشی از روشنفکری مذهبی ایران نیز پی‌گرفته شده است.

مقالات مندرج در درة النجف

ش ۱ (۲۰ ربیع الاول ۱۳۲۸) آغاز سخن این شماره مقاله‌ای است که ملازمه تمدن و تدین را مورد توجه قرار می‌دهد و در این راستا ابتدا خلاصه‌ای از دو مقدمه‌ای را که پیشتر در نشریه الغری

■ شماره اول مجله درة النجف در تاریخ ۲۰ ربیع الاول ۱۳۲۸ ه. ق یعنی یک ماه پس از توقیف دومین شماره مجله الغری منتشر شده است.

■ روش مجله که در شماره اول «دینی و ادبی» ذکر گردیده و عنوان «سیاسی» نیز در شماره ششم مجله بدان افزوده شده بود اینگونه عنوان شده بود: «مجله‌ای است دینی، ادبی، سیاسی (که) از منافع عامه بحث می‌کند».

از نویسندگان درة النجف به دست نیامد. ارائه شده بیان می‌دارد (ص ۱-۱۴). این مقاله، ضروری بودن قانون را گوشزد می‌نماید. قانون از ضروریات وجودیه قامت انسانی است و هرچه که ضروری و لازمه وجود چیزی شد، البته از آن تخلف نکند.^{۴۰}

در جای دیگری از مقاله در خصوص محمدعلی شاه آمده: همینکه جمعی از اسلام پرستان وطن‌خواه [...] در مقام این برآمدند که [...] سلطنت جائزه او را به حدی محدود کنند و کردند [...] از هر طرف صدای وادینا، واشریعتا، مادین بنی خواهیم مشروطه نمی‌خواهیم بلند شد^{۴۱} - «آثار تمدن اسلامی» (ص ۱۴-۳۰)، ترجمه

- «ارشاد العباد الی عمارة البلاد» (ص ۳۰-۴۸)، در این مقاله مسائل سیاسی روز

اهداف و آرمان‌های ناشران مجله درة النجف اهداف و آرمان‌های ناشران این مجله عبارت بوده است از: تلفیق میان تدین و تمدن؛ احترام به قانون و بالاخره لزوم استقرار مشروطه در ایران. به عبارت دیگر آنچه از مقالات مجله درة النجف به دست می‌آید، بیانگر این مطلب است که این مجله را بایستی یکی از ارگان‌های اندیشه‌های روشنفکری در میان روحانیت شیعه به حساب آورد و همین مسأله است که این مجله را از اهمیت ویژه‌ای برخوردار می‌سازد.

در همین جا باید به این نکته توجه نمود که درة النجف با صراحت کم‌نظیری

مورد توجه قرار گرفته و ضمن دفاع از مشروطه، از به توپ بسته شدن مجلس انتقاد شده است.

— «اصلاح ادبی» (ص ۴۹-۶۴)، در این مقاله اصلاح ادبی شامل سه بخش و عبارت است از: ۱. اصلاح سیاسی، یعنی نظر نمودن در سیاست دولت ۲. اصلاح علمی، یعنی نظر نمودن در معارف و علوم و اصلاح مدارس و مکاتب و تنقیح وزارت معارف و کتب و رسائل و جراید و تهذیب اخلاق ۳. اصلاح ادبی، یعنی اصلاح آنچه عامه ناس برآیند از آداب و عواید و اخلاق، و واداشتن آنها به پیروی طریقه حقه مستقیم اسلامی.

ش ۲ (ربیع الثانی ۱۳۲۸)، این شماره را ندیده‌ام.

ش ۳ (۲۰ جمادی الاول ۱۳۲۸) ادامه مقاله‌ای است که در ملازمه

افراد.
— «بقیه تنقید درة النجف از جزء دوم [الغری] صفحه ۸۹» (ص ۱۲۹-۱۳۱) در این مقاله چگونگی تعلیم و تربیت دختران مورد توجه قرار گرفته است.

— «باب السؤال و الاستیضاح» (ص ۱۳۱-۱۴۰)، در این نوشته، پیرامون «سوگند خوردن» و «استخراج مجهولات از میزچوبی» که در مورد اخیر نوعی چشم‌بندی به کار می‌رود مطالبی بیان گردیده است.

ش ۵-۴ (غره رجب ۱۳۲۸)
— «ابطال تأویل در کتاب و سنه» (ص ۱۴۱-۱۵۸)

— «عرض حال یکی از پیشوایان جعفری مذهبیان بخارا به مقام منبع ریاست روحانی اسلام در نجف اشرف»

■ آنچه از شماره دوم مجله الغری برمی‌آید گویای این مطلب است که اهداف و آرمان‌های ناشران این مجله، ایجاد تلفیق میان تدین و تمدن، احترام به قانون و بالاخره لزوم استقرار مشروطه در ایران بوده است.

تمدن و تدین نوشته شده است (ص ۹۳-۱۰۰)

— ادامه مقاله «اصلاح ادبی» (ص ۱۰۱-۱۱۰)، در این قسمت تلاش شده است تا با تکیه بر مشترکات فرهنگی جوامع اسلامی آنان را به اتحاد اسلام دعوت نماید.

— «افاده یکی از افاضل دام تأییده در تنقید کلام حاجی عمر ژاپونی» (ص ۱۱۱-۱۱۳) این مقاله به این مطلب می‌پردازد که ما به علم و دانش و صنعت اروپاییان نیازمندیم ولی نباید مرعوب آنان قرار گرفته و در حوزه اخلاق و رفتار از آنان تقلید نمایم.

— «باب ظهور و نفوذ اسلام (انجیل برنابا)» (ص ۱۱۳-۱۲۳)

— «باب اخبار علمیه» (ص ۱۲۳-۱۲۸)، پیرامون تحصیلات افراد نابینا و ناشنوا و توجه جامعه بشری به این

— «باب التقریظ و الانتقاد» (ص ۲۱۰-۲۱۲)

ش ۶ (اواسط شعبان ۱۳۲۸)
— «اهم وظایف عموم مسلمانان» (ص ۲۱۳-۲۲۲) در دفاع از مشروطیت ایران

— «بیان نامه هیأت کارگران کردستان» (ص ۲۲۲-۲۲۷) در دفاع از مشروطیت ایران

— «الثلمة فی الدین و استقلال المسلمین» (ص ۲۲۷-۲۳۰) در دفاع از مشروطیت ایران

— «تنبه» (ص ۲۳۱-۲۳۴) در انتقاد از تحركات روس و انگلیس در منطقه

— «سیاست حکومت کرمانشاه» (ص ۲۳۴-۲۳۶) در انتقاد از نظام السلطنه که حکومت آن خطه با او بوده.

— «اهمیت طبیعی و سیاسی عربستان ایران» (ص ۲۳۷-۲۴۰)، در انتقاد از حکومت استبدادی محمره.

— «تبریک» (ص ۲۴۰-۲۴۱)، تبریک درة النجف به آقای مستوفی الممالک به مناسبت عهده‌داری ریاست کابینه.

— «اصلاح ادبی» (ص ۲۴۱-۲۴۶)
— «درباره قصاص» (ص ۲۴۷-۲۵۱)
— «ملحق به جواب حجة الاسلام شریعت اصفهانی» (ص ۲۵۱-۲۵۲)

مواردی از اشتباهات برخی از منابع و مراجع درباره درة النجف

۱. محمد صدرهاشمی و به تبع او دیگران یادآور شده‌اند که هر شماره درة النجف در ۶۰ صفحه به چاپ رسیده ۲۲ و حال آنکه تعداد صفحات، متفاوت و به ترتیب ذیل بوده است:

ش ۱ (ص ۶۴)، ش ۲ (ندیده‌ام)؛ ش ۳ (ص ۴۸)؛ ش ۴ (ص ۷۲)؛ ش ۵ (ص ۴۰)؛ ش ۶ (ص ۴۰).

۲. محمد محیط طباطبایی زمان چاپ نخستین شماره درة النجف را ۲ ربیع الاول ۱۳۲۸ نوشته ۴۳ در حالی که زمان چاپ آن ۲۰ ربیع الاول است. احتمال می‌رود اشتباه مطبعه‌ای باشد.

۳. مرتضی مدرس چهاردهمی، از جمله بسنیان‌گذاران این مجله را شیخ‌عبدالحسین رشتی یاد نموده و گفته است که «از آخوند خراسانی اجازه تأسیس و انتشار مجله را گرفت»^{۲۲} از آنجا که وی منبع خود را ذکر ننموده، در صحت این قول اعتبار جدی‌ای متصور نیست.

۴. شیخ آقا بزرگ تهرانی در الذریعه، سال انتشار این مجله را پیوسته به اشتباه ۱۳۲۷ اعلام نموده است^{۲۵} و حال آنکه سال تأسیس این مجله ۱۳۲۸ هـ. ق است.

۵. مجله العرفان که در شهر صیدا واقع در لبنان انتشار می‌یافته، در صفحه ۱۱۸ از سال دوم (سال ۱۹۱۰)، نام مجله درة النجف را به اشتباه «الفرس» معرفی نموده است.^{۲۶} □

پی‌نوشت‌ها:

۱. آخوند ملامحمدکاظم خراسانی (۱۲۵۵-۱۳۲۹) از بزرگان علمای شیعه و مدافع مشروطیت و از شاگردان شیخ مرتضی انصاری و میرزا حسن شیرازی. از جمله آثار وی: کفایة الاصول، حاشیه بر اسفار ملاصدرا و حاشیه بر رسائل شیخ مرتضی انصاری. وی به طرز کلی از سال ۱۳۲۶ تا ۱۳۲۹ هـ. ق ریاست عامه شیعه را برعهده داشت، دربره زندگی و شخصیت وی ر.ک: عبدالحسین مجید کفائی، مرگی در نور: زندگانی آخوند خراسانی صاحب کفایه، تهران، کتبفروشی زوار، ۱۳۵۹.
۲. آقا سیدمحمدکاظم یزدی (۱۲۴۷-۱۳۳۷ هـ. ق) از بزرگان علمای شیعه و مخالف مشروطیت و از شاگردان شیخ محمدباقر معروف به آقا نجفی و حاج میرزا حسن شیرازی. از جمله آثار وی: حاشیه بر مکاتب شیخ مرتضی انصاری و العروة الاوتی. پس از وفات آخوند خراسانی ریاست عامه شیعه بدو منتهی گشت.
۳. علی‌الوردی، مشروطه ایران و اثر آن در عراق، ترجمه: زهیر یوسف، چاپ اول: تهران، انتشارات اعلمی، ۱۳۵۷، ص ۳۵.
۴. همان، صص ۳۴-۳۹.
۵. جهانگیر قائم‌مقامی، اسناد تاریخی وقایع مشروطه ایران و نامه‌های ظهیرالدوله، تهران، کتابخانه طهوری، ۱۳۴۸، ص ۸۹.
۶. یحیی دولت‌آبادی، حیات یحیی (ج ۳)، چاپ ششم، تهران، انتشارات عطار و انتشارات فردوس، ۱۳۷۱، ص ۳۲.
۷. رشید رضا از شاگردان سیدجمال‌الدین اسدآبادی در مقاله‌ای که در مجله المنار (۱۹۰۳، سال ۷، ص ۵۵۳) منتشر نموده یادآور شده است که اعلام مشروطیت را سران همه کشورها به جز سلطان عبدالحمید، به شاه ایران تیریک گفته‌اند. ر.ک: شهره گلرخی، بازتاب انقلاب مشروطه ایران در برخی از نشریات عربی، ایران نامه (امریکا - مریلند)، سال ۱۱، ش ۳، تابستان ۱۳۷۲، ص ۵۰۸.

۸. علی‌الوردی، همان، ص ۲۹.
۹. یحیی دولت‌آبادی، همان، ص ۲۶.
۱۰. اتحادی‌ها به گروهی گفته می‌شد که در حکومت عثمانی حزبی را به نام «اتحاد و ترقی» تشکیل داده و در برپایی مشروطه عثمانی تلاش کردند.
۱۱. علی‌الوردی، همان، صص ۴۱-۴۰.
۱۲. یحیی دولت‌آبادی، همان، ص ۲۶؛ همچنین لازم به یادآوری است در آن زمان ریاست‌کل روحانیون نجف با آخوند خراسانی بوده است. (همان، ص ۱۰۳).
۱۳. ر.ک: شیخ آقا بزرگ تهرانی، الذریعه الی تصانیف الشیعه (ج ۱۵)، الطبعه الثانيه، لبنان - بیروت، دارالاضواء، ص ۴۱۴.
۱۴. محیط طباطبایی، تاریخ تحلیلی مطبوعات ایران، چاپ اول، تهران: انتشارات بعثت، ۱۳۶۶، ص ۲۴۸.
۱۵. راقم این سطور مقاله مستقلی را در خصوص این مجله در دست تهیه دارد.
۱۶. پیرامون مجله الفری، علاوه بر مراجعه به خود مجله و نیز مراجعه به شماره نخست مجله درة النجف (۲۰ ربیع‌الاول ۱۳۲۸)، به منابع ذیل نیز مراجعه شود: محیط طباطبایی، تاریخ تحلیلی مطبوعات ایران، صص ۲۴۷-۲۴۸؛ محمدصدر هاشمی، تاریخ جراید و مجلات ایران (ج ۱)، ص ۲۶۰؛ جعفر خمی‌زاده، روزنامه‌های ایران از آغاز تا سال ۱۳۲۹، ق، ۱۲۸۹، ش، ص ۱۴۳؛ مسعود برزین، شناسنامه مطبوعات ایران: از ۱۲۱۵ تا ۱۳۵۷ شمسی، ص ۱۹۱؛ مرتضی مدرس چهاردهمی و نخستین مطبوعات فارسی در عراق، آینده، سال ۵، ش ۹۰۷، پاییز ۱۳۵۸، صص ۸۸۲-۸۸۳؛ شهره گلرخی، بازتاب انقلاب مشروطه ایران در برخی از نشریات عربی، ایران نامه (امریکا - مریلند)، سال ۱۱، ش ۳، تابستان ۱۳۷۲، صص ۵۰۹-۵۱۰.
۱۷. آقا محمد محلاتی: آقا محمد بن شیخ اسماعیل بن ملامحمد علی محلاتی (۱۲۹۵-۱۳۳۷ هـ. ق). در یکی از نامه‌های واصله به مجله درة النجف (ش ۵۰۴، رجب ۱۳۲۸، ص ۲۱۰-۲۱۲) از آقا محمد محلاتی چنین یاد شده است «خدمت ذی مکرمت جناب مستطاب شریعت مآب، حاوی الفروع و الاصول، جامع المعقول و المنقول آقا محمد محلاتی....».
۱۸. حاج شیخ حسین صفحاصفهبانی (متولد ۱۲۹۵ هـ. ق)، ناشر مجله الفری و درة النجف. وی در سال ۱۳۵۹ هـ. ق پس از آمدن به سامرا اقدام به صحافی کتاب‌های کتابخانه مدرسه شیرازی نموده، فهرست سابق کتابخانه را تکمیل نمود. (ر.ک: شیخ آقا بزرگ تهرانی، الذریعه (ج ۶)، ص ۴۰۴).
۱۹. غری نام قدیم شهر نجف بوده و منسوب به آن را غروی گویند.
۲۰. مرتضی مدرس چهاردهمی، همان، ص ۸۸۲.
۲۱. محمدصدر هاشمی، همان، ص ۲۶۰.
۲۲. درة النجف، ش ۱، (۲۰ ربیع‌الاول ۱۳۲۸)، صفحه پشت جلد.
۲۳. آقا میرزا علی‌آقا شیرازی لیب الملک (۱۲۱۴-۱۳۳۶) از جمله روزنامه‌نگاران آزادیخواهی است که در تاریخ مطبوعات ایران جایگاه ویژه‌ای را به خود اختصاص داده است. وی روزنامه مظفری را در شهر بوشهر، روزنامه ناله اسلام را در مکه و روزنامه انتقام را در کربلا راه‌اندازی کرده است و در ایجاد چاپخانه‌های متعدد در ایران و هند و عثمانی تلاش نموده است. وی همچنین در دفاع از مشروطه فعال بوده و من باب مثال در شماره اول از سال هفتم روزنامه مظفری که در ماه صفر ۱۳۲۶ منتشر نموده، احکام علما و روحانیون نجف را در وجوب اطاعت از مجلس شورای ملی درج نموده است.

۲۴. درة النجف، ش ۱، ص ۳۳.
۲۵. شیخ آقا بزرگ تهرانی، الذریعه (ج ۱۸)، ص ۲۶۳؛ لازم به یادآوری است از شیخ اسماعیل محلاتی کتاب فارسی دیگری با نام انوارالعلم و المعرفه به جای مانده که جلد اول آن در زمان حیات مؤلف در نجف به چاپ رسیده است (ر.ک: الذریعه، ج ۲، ص ۴۴۴).
۲۶. مجله الفری، ش ۲ (۱۸ صفرالمظفر ۱۳۲۸)، صص ۸۱-۸۱.
۲۷. الفری، ش ۲، صص ۸۱-۹۶.
۲۸. همان، ص ۸۴.
۲۹. همان، صص ۸۸-۸۹.
۳۰. پیرامون مجله درة النجف علاوه بر مطالب خود مجله، به کتاب‌های ذیل نیز مراجعه شود: محمدحسین طباطبایی، تاریخ تحلیلی مطبوعات ایران، صص ۲۴۸-۲۴۷؛ محمدصدر هاشمی، تاریخ جراید و مجلات (ج ۲)، صص ۲۸۳-۲۸۴؛ شیخ آقا بزرگ تهرانی، الذریعه الی تصانیف الشیعه (ج ۸)، ص ۱۱۲؛ جعفر خمی‌زاده، روزنامه‌های ایران از آغاز تا سال ۱۳۲۹ هـ. ق، ۱۲۸۹، ش، ص ۱۴۳؛ مسعود برزین، شناسنامه مطبوعات ایران: از ۱۲۱۵ تا ۱۳۵۷ شمسی، ص ۱۹۱؛ مرتضی مدرس چهاردهمی و نخستین مطبوعات فارسی در عراق، آینده، سال ۵، ش ۹۰۷، پاییز ۱۳۵۸، صص ۸۸۲-۸۸۳؛ شهره گلرخی، بازتاب انقلاب مشروطه ایران در برخی از نشریات عربی، ایران نامه (امریکا - مریلند)، سال ۱۱، ش ۳، تابستان ۱۳۷۲، صص ۵۰۹-۵۱۰.
۳۱. شماره هفت‌هشت مجله در یک جلد در ذی‌قعدة ۱۳۲۸ منتشر شد؛ ر.ک: مرتضی مدرس چهاردهمی، همان، ص ۸۸۳.
۳۲. در خصوص آیه‌الله زاده آقا میرزا مهدی (۱۲۹۲-۱۳۶۴ هـ. ق) ر.ک: عبدالحسین مجید کفائی، مرگی در نور، زندگانی آخوندخراسانی صاحب کفایه، صص ۴۰۲-۴۱۲.
۳۳. سوره مریم، آیه ۵۲.
۳۴. سوره قصص، آیه ۳۰.
۳۵. امکان تصویربرداری از روی جلد مجله به دلیل فرسودگی و رنگ رفتگی امکان‌پذیر نبود، بنابراین از نخستین صفحه بعد از جلد (شماره اول) تصویربرداری گردیده است.
۳۶. الذریعه، ج ۱، ص «ز».
۳۷. همان، ج ۴، ص ۲۱۶.
۳۸. درة النجف، ش ۱، صص ۱۴-۳۰ (بخش دوم این اثر احتمالاً در شماره دوم مجله به چاپ رسیده که دسترسی به آن مقدور نبوده است).
۳۹. همان، ش ۴، صص ۱۶۰-۱۶۳.
۴۰. همان، ش ۱، ص ۲.
۴۱. همان، صص ۹-۱۰.
۴۲. محمدصدر هاشمی، همان، (ج ۲)، ص ۲۸۳؛ جعفر خمی‌زاده، همان، ص ۱۴۳؛ محیط طباطبایی، همان، صص ۲۴۸-۲۴۷.
۴۳. محیط طباطبایی، همان، ص ۲۴۷.
۴۴. مرتضی مدرس چهاردهمی، همان، ص ۸۸۲.
۴۵. الذریعه، ج ۱، صفحه «زه» ج ۴، ص ۲۱۶، ج ۸، ص ۱۱۲.
۴۶. «مجله العرفان در دومین سال خود خیر انتشار یک مجله ماهیانه فارسی به نام الفرس به مدیریت آقا محمد محلاتی را در نجف می‌دهد. بر طبق این گزارش، مجله مزبور در بحث‌های مذهبی خود به نتیجه فاطمی درباره اینکه حکومت مشروطه قابل تطبیق با قوانین شرع می‌باشد رسیده است.» ر.ک: شهره گلرخی، بازتاب انقلاب مشروطه ایران در برخی از نشریات عربی، صص ۵۰۹-۵۱۰.